

SAKRAMENT OLTARZA
W KATECHIZMACH MARCINA LUTRA

Mały i *Duży Katechizm* doktora Marcina Lutra ukazały się drukiem w 1529 r. w Wittenberdze. *Mały* w wersji niemieckiej i łacińskiej, a *Duży* w niemieckiej. Rozpowszechniono je szybko, szeroko i wielokrotnie zarówno po łacinie, jak i niemiecku. Dokonywano tłumaczeń na inne języki. Autor bardzo cenił obydwie katechizmy i zaliczał do swoich najlepszych prac¹. *Mały Katechizm* nazwał „Biblią dla laików”, a *Duży* „Summą” Pisma Świętego. Obie książki włączono do kanonu podstawowych *Ksiąg Wyznaniowych* luteranizmu, które stanowią do dziś podstawę tożsamości wyznaniowej chrześcijan należących do Światowej Federacji Luteranckiej, a w tym także i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL². W ostatnim czasie w Polsce, ze strony teologii katolickiej treścią zawartością katechizmów M. Lutra zajmowali się S.C. Napiórkowski oraz J. Salij³.

Wittenberski reformator używa określeń: Sakrament i Sakrament Ołtarza dla nazwania Eucharystii, Mszy świętej i Komunii świętej⁴. Niemieckie czy łacińskie słowo sakrament, polscy tłumacze *Katechizmów* bp. A. Wantuła oraz prof. W. Niemczyk oddają chętnie jako „Wieczera Pańska”, którego to określenia używa też wydawca siódmego wydania *Die Bekenntnisschriften...* z 1976 r. w indeksach⁵.

Swoją katechizmowy wykład o Eucharystii, przywódca reformacji ujmuje w *Dużym Katechizmie* w trzech sekcjach:

- I. natura, „substantia”, „Wesen” (BS 711);
- II. skutki, owoce (fructus BS 713), pożytek (utilitas BS 711);
- III. warunki godnego uczestniczenia.

¹ Korzystam z tekstów obu katechizmów zawartych w: *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-lutherischen Kirche*. Göttingen 1976 (7 Auflage), a także z tłum. polskiego: *Wybrane Księgi Symboliczne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*. Przekład z języka łac. Tłum. A. Wantuła i W. Niemczyk, Warszawa „Zwiastun” 1980, s. 30-42; 43-125. Stosuję skróty: *Die Bekenntnisschriften...* BS, *Wybrane Księgi symboliczne...* — WKS, *Mały Katechizm* — MK, *Duży Katechizm* — DK. Zob. A. Wantuła, *Wstęp do „Małego i Dużego Katechizmu”*. WKS s. 29.

² W. Niemczyk, *Wstęp do WKS*; WKS s. 7.

³ Zob. np. S. C. Napiórkowski: *Solus Christus*. Lublin 1979. A także: J. Salij: *Dwa Katechizmy M. Lutra*. *Coll. Theol.* 45: 1975, fasc. 2, s. 75-80. Zob. J. Salij: *Królestwo Boże w was jest*. Poznań 1980, s. 319-324.

⁴ *Sakrament des Altars, sacramentum altaris, secundum sacramentum*. Zob. BS 707-708 (DK), *Baptismus et sacramentum*. Zob. BS 685 (DK). *Die Taufe und Sakrament*.

⁵ (niem.) *Sakrament BS 554 (DK)* = „Wieczera Pańska” WKS 46.

USTANOWIENIE SAKRAMENTU

Sakrament Ołtarza posiada swoje źródło w Słowie Bożym. Został ustanowiony przez Jezusa Chrystusa w sposób bardzo wyraźny i jasny. Synoptycy oraz św. Paweł opisują i potwierdzają to wydarzenie⁶.

DEFINICJA SAKRAMENTU

W obu *Katechizmach* M. Luter podaje określenie Sakramentu Ołtarza, w zasadzie identyczne: „Sacramentum altaris est verum corpus et verus sanquis Domini nostri Jesu Christi sub pane et vino (unter dem Brot und Wein) nobis christianis ad manducandum ac bibendum ab ipso Christo institutum” (BS 519-520). W *Dużym Katechizmie* dodaje jeszcze tylko „per verbum Christi”⁷. Jest charakterystyczne, że Autor katechizmów nie mówi nic o szafarzach Eucharystii, ani też nie używa terminologii, którą później posłużył się Sobór Trydencki: np. sacrificium, oblatio, immolatio⁸. Związane z tymi pojęciami wątki myślowe są w katechizmach nieobecne. Sacramentum altaris jest tu rozpatrywane przede wszystkim jako Komunia święta i chrześcijańskie nabożeństwo.

NATURA, CEL, FUNKCJA SAKRAMENTU

Podczas lektury *Malego* i *Dużego Katechizmu* odnosi się wrażenie, że reformator wyakcentował w nich przede wszystkim rzeczową obecność Chrystusa w Sakramencie, chociaż oczywiście nie zaprzecza i nie kwestionuje obecności osobowej. Nacisk na obecność rzeczową staje się zrozumiały po sporze ze spiritualistami. Słusznie zauważa ewangelicki teolog Manfred Uglorz, że: „... u Lutra dostrzec można zarówno naukę o realnej obecności ciała i krwi, jak również osoby Jezusa Chrystusa w Sakramencie Ołtarza”⁹. Luter rozumie Sakrament Ołtarza jako dar Chrystusa. Eucharystia jest darem dla nas, a nie naszym darem dla Boga, czyli naszą ofiarą¹⁰. Sakrament Ciała i Krwi Chrystusa jest skarbem, pocieszeniem, lekarstwem, ale przede wszystkim codziennym pokarmem dla duszy i zasadniczym Dobrem¹¹.

Celem tego Sakramentu jest udzielenie Bożej Łaski i ducha (BS 722), wzmocnienie wiary (BS 713), odpuszczenie grzechów (BS 712) oraz zabezpieczenie przeciw: grzechowi, śmierci, zła, nieszczęściu, diabłu (BS 712, 722). Stąd też jest on nicodzowny do normalnego chrześcijańskiego życia, które wzbogaca, odnawia, daje wzrost, rozwija, umacnia, odświeża (BS 712). Chrystus pragnął wkomponować Sakrament Ołtarza w ludzką codzienność, aby był: codziennie odprawiany i udzielany” (WKS 117)¹². Celem, skutkiem, sensem Sakramentu Ołtarza jest od-

⁶ BS 520, 708 (DK). Por.: naukę Soboru Trydenckiego „Doctrina de communionem”. DS 1727.

⁷ BS 709 (DK)

⁸ Doctrina de ss. Missae sacrificio (DS) 1748 nn.

⁹ M. Uglorz: Świadek Lutra o Wierzy Pańskiej. *Rocznik Teologiczny CHAT* XXVIII: 1986, z. 1, s. 121-122. Por. A. Skowronek: Nauka Marcina Lutra o Wierzy Pańskiej. W: Ministerium Verbi. Pod red. H. Muszyńskiego i A. Skowronka. Warszawa 1985, s. 198.

¹⁰ donum, Geschenk BS 713. Th. Schneider pisze, że: „... Luter wyraźnie nie dostrzegł możliwości jakiegoś sensownego połączenia przy pomocy ówczesnej terminologii wydarzenia krzyża z jednej strony, a z drugiej z „zanoszoną” duchową ofiarą Jego Ciała, Kościoła, która codziennie jest zaznaczona ze sprawowaniem Ostatniej Wierzy”. Th. Schneider: Dzisiejsze rozumienie Eucharystii. *Studia Theol. Vars.* 22 (1984) nr 1, s. 87.

¹¹ Thesaurus BS 711, 713, Schatz BS 711, Solatium BS 712, medicina BS 719, Speise der Seelen, cibus animae, quotidianum alimentum, BS 712, Gut BS 712.

¹² „Christianis quotidie exercetur et distribuitur” BS 715.

puszczenie grzechów, obdarowanie nowym życiem Bożym oraz łaska usprawiedliwienia¹³. Wynika to niezbitnie z narratio historica, z Chrystusowej formuły ustanowienia Sakramentu: „Pro vobis datur” oraz „Effunditur in remissionem peccatorum” (BS 520).

OBRONA RZECZYWISTEJ OBECNOŚCI

M. Luter bardzo zdecydowanie stał na stanowisku realnej i substancjalnej obecności Jezusa Chrystusa oraz ciała i krwi Pańskiej w Sakramencie. Ewangeliczne przekazy o ustanowieniu Eucharystii pojmował dosłownie, jako wyraźne słowo Boże. Pisał przeto: „Veraciter esse Christi corpus et sanguinem” (BS 710) oraz „Wahrhaftig Chrisus Leib und Blut” (BS 713) (DK)¹⁴. Reformator był w tej kwestii bardzo konsekwentny i wołał dopuścić do rozłamu we własnym obozie aniżeli odejść od wyznawanej prawdy¹⁵. Przeciwnicy rzeczywistej obecności Chrystusa w sakramencie, reprezentowali dość zróżnicowane poglądy. Reformator nazywał ich Sakramentarzami i marzycielami¹⁶. Najwybitniejszym wśród sakramentarzy był Ulrich Zwingli. „Marzyciele” to imię zbiorcze, którym Luter określał A. Bodensteina (Karlstadt), proroków z Zwikau (N. Storch, T. Münzer), anabaptystów, później także i sakramentarzy¹⁷.

Stanowiska tych nurtów obchodziło mniej lub bardziej od realnej w stronę symbolicznej, duchowej (spiritualiści A. Karlstadt) czy wirtualnej (J. Kalwin) obecności Chrystusa w sakramencie.

SŁOWNOŚĆ SAKRAMENTU OLTARZA

Naturę, skuteczność, znaczenie Sakramentu można zrozumieć właściwie dopiero w ramach teologii słowa Bożego. Sakrament został ustanowiony mocą słowa Chrystusa „virtute verbi” (BS 709). Luter przyjął tu i podporządkował się bardzo „słownej” definicji sakramentu św. Augustyna: „accedit verbum ad elementum i fit sacramentum” (tak też uczynił S. Hozjusz). Istotnym składnikiem sakramentu jest nie tylko element, ale przede wszystkim słowo — forma sakramentu. Sakrament Oltarza jest „chlebem i winem objętym Słowem Bożym i z nim połączonym”¹⁸. Słowo Boże sprawia zaistnienie sakramentu, stanowi jego istotne miejsce, jego centrum, szczyt, nerw¹⁹.

Wiara w słowo ustanowienia gwarantuje owocność i skuteczność sakramentu w życiu osoby (BS 520, 521). Jednakże sakrament ów jest trwały obiektywnie, to znaczy, że jego istnienie nie zależy od naszej wobec niego postawy, od subiektywnego nastawienia, od wiary lub niewiary (BS 708, 711). Zarówno niegodny szafarz Komunii św., jak i niegodny wierny przyjmujący Sakrament — daje i przyjmuje prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa. Człowiek nie może ani sprawić

¹³ „Nempe quod nobis in sacramento condonatio peccatorum, vita et justitia (Seligkeit) per hoc verba tribuuntur” BS 520 (MK).

¹⁴ Por. M. Uglorz, jw, s. 119-126.

¹⁵ Zob. S.C. Napiórkowski: Protestancka interpretacja Misterium Eucharystii. *Ateneum Kapł. R.* 75: 1983 nr 443, z. 3, s. 383.

¹⁶ „Spiritus” = BS 713 = „unsere klugen Geister” = „fanatyczni marzyciele” WKS 116, „sacramentarii” BS 710, por. BS 714 = „Schwärmer” BS 710 = „przemądrzali marzyciele” WKS 115.

¹⁷ „Lutero ha chiamato „Schwärmer” (esaltati, fanatici, entusiasti)” i profeti di Zwikau, gli anabattisti, poi sacramentari”. Y. Congar: *Credo nello Spirito sancto*. T. I, Brescia 1981, s. 157-158.

¹⁸ „panem et vinum Dei verbo inclusa et huic alligata”, BS 709 (DK), „Christi corpus et sanquis sunt et verba secum conjuncta habent” BS 713, „adjecta” BS 711. Zob. WKS 114-115.

¹⁹ Maducare ac bibere equidem non efficiunt, sed illa verba, quae hic stant: „Pro vobis datur... quae verba sunt circa corporalem hujus cibi ac potus participationem tamquam caput et summa in sacramento (als das Hauptstück) BS 520. Hauptstück — znaczy tu dla Lutra tyle co „Das Wesentliche” = istotne, por. BS 691, przypis 3.

ani zniszczyć Sakramentu. Moc kreacji Sakramentu tkwi w Słowie Bożym (BS 710-711). Czyn Boga jest większy niż czyn człowieka. Słowo Boże jest pierwsze i niezależne od ludzkiej wiary²⁰. Według Lutra słowo Boże jest jedynym środkiem, jedyną drogą komunikacji o dokonanym przez Chrystusa zbawieniu oraz jedynym sposobem jego transmisji. Podczas sprawowania Sakramentu, „w” Sakramencie Słowo Boże nie tylko obwieszcza, ale i przynosi odpuszczenie grzechów. Słowo Boże przynosi i udostępnia to, co zwiastuje²¹. Sakrament Ołtarza jest okazją i najbardziej właściwym miejscem dla proklamowania dzieła Krzyża, a jednocześnie czasem oraz miejscem uczestniczenia w rzeczywistości Krzyża, przez fakt, iż Eucharystia przynosi odpuszczenie grzechów (BS 714)²².

Wydaje się, że w *Dużym Katechizmie* znajduje się fragment antyadorcyjny u antyprocesyjny. Reformator podkreśla wyraźnie, że: „Chrystus bowiem nie na to ustanowił ten Sakrament, aby go traktować jako widowisko, lecz nakazał swoim wiernym, aby go jedli i pili i wspominali Go przy tym” (WKS 118)²³. M. Luter uważał adorację Najświętszego Sakramentu, jako przechowywanie dla adoracji, gest podniesienia, jak i procesję teoferyczną za abusus oraz idolatrię²⁴.

STANOWISKO M. LUTRA WOBEC PRAKTYKI EUCHARYSTYCZNEJ

Reformacja odrzuciła dyscyplinarne rozporządzenie Soborów i Synodów średniowiecznych, jako przejaw „tyranii papieskiej” (BS 505)²⁵. W związku z tym zakwestionowała sens nakazu kościelnego prawa: aby w niedzielę i święta we Mszy świętej uczestniczyć oraz spowiadać się i komunikować w okresie Wielkanocy²⁶. Spowodowało to określone następstwa w praxis wspólnot luterskich. Spadła liczba uczestników nabożeństwa, załamała się dotychczasowa częstotliwość i regularność uczestniczenia w Wieczery Pańskiej. W świadomości wielu wiernych Eucharystia, niedzielne nabożeństwo zostało zdegradowane do praktyki nadobowiązkowej, dobrowolnej, nieobwarowanej żadną sankcją prawną czy też moralną. Luter zapoznał się z tą sytuacją duszpasterską i nowym reformacyjnym stylem podczas wizytowania zborów. W katechizmach znajdujemy opis, charakterystykę tej rzeczywistości, jej diagnozę, ocenę oraz próby przeciwdziałania niewłaściwym i szkodliwym dla życia chrześcijańskiego tendencjom.

Przyczyną zaniedbania Sakramentu Ołtarza są wg M. Lutra:

1. prosta reakcja na stary kościelny porządek i jego rewolucyjne przezwyciężenie;
2. błędy w nauczaniu pastorów i rozumieniu roli Sakramentu przez chrześcijan, a przede wszystkim indywidualizm religijny (J. Salij);
 - przyjmę go, gdy odczuwam potrzebę, a więc jest to sprawa nastroju, uczucia (BS 716-718, DK 722-723).
 - skrupuły, w rodzaju jestem niegodny (BS 719).
 - przystępowanie lub nie przystępowanie to sprawa osobista, nieobowiązkowa, niekonieczna, gdyż tylko wiara jest niezbędna (BS 715-716).

²⁰ Por.: A. Skowronek, jw. s. 198. A także: „...dar zbawczy jest dobrem absolutnie od naszej wiary niezależnym; sprawczość zbawienia dokonuje się *extra nos*. Wykluczone zostaje zatem niebezpieczeństwo subiektywizmu”. A. Skowronek, jw. 198.

²¹ „neque tamen alia ratione quam per verbum ad nos pervenire aut perferri potest” BS 713, „verba loquuntur et afferunt” BS 714.

²² Pogląd ten kwestionowali marzyciele BS 713.

²³ „illud enim Christus in hoc non instituit, ut circumferatur pro spectaculo, sed suis Christianis praecepit, ut edant ac bibant suique per hoc sint memores” BS 716 (DK).

²⁴ Por. A. Skowronek, jw. 199.

²⁵ ... quoniam papae tyrannis imminuta et labefacta jam est. multos passim invenias, qui ad sacramentum (zum Sakrament) nunquam accedunt, sed contemnunt plane ceu rem inutilem et non necessariam... BS 505-506 (MK), 718.

²⁶ Sobór Laterański IV. Zob. Denzinger-Schömetzer, Barcinonae 1976 nr 812. Por. nr 1659, kanon Soboru Trydenckiego. Zob. T. Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, T. II, Olsztyn 1986, s. 475.

Książę Reformatorów uważał, że w kwestii religii, a szczególnie Sakramentu Ołtarza należy pielegnować wolność. Przymus do przyjmowania Sakramentu jest — jego zdaniem — w przypadku skrajnym duchowym morderstwem (carnificium). Stąd też średniowieczna praktyka Kościoła jako niewłaściwa — ze względu na nakaz prawa określający szczegółowo czas i miejsce Sakramentu i sankcje grzechu — słusznie została przezwyćczona (BS 506). Jednakże zarówno kaznodzieje jak i duszpasterstwo stanęli wobec tego zadania. Winni bowiem zintensyfikować swe wysiłki tak, aby chrześcijanie bardziej duchowo dojrżeli i zrozumieli potrzebę uczestniczenia w obrzędzie Wieczerzy Pańskiej i częstego przyjmowania Sakramentu. Wobec wiernych nie wolno stosować przymusu, ale zachęć, perswazję, pouczenie, aby sami zrozumieli potrzebę, pożytek, konieczność Sakramentu²⁷.

W miejsce norm porządkujących życie Starego Kościoła Luter formułuje swoje wskazania. Podstawową dyspozycją pozwalającą na udział w Sakramencie jest właściwa postawa serca ludzkiego „fides cordis” (BS 715). Natomiast przyjmowanie Sakramentu uniemożliwiają:

1. zwiniony brak wiedzy religijnej, a także lekceważenie katechizacji²⁸;
2. trwanie w stanie grzechu, w sytuacji usunięcia (ekskomunikacji) ze wspólnoty kościelnej. „Tym, co są zuchwali i rozwiążli, należy powiedzieć, aby pozostali z dala” (WKS 119)²⁹.

Zaniebdywanie przyjmowania Sakramentu, do którego Chrystus „wzywa” i „zaprasza”³⁰ (BS 718, 721), prowadzi do obojętności religijnej, niezrozumienia dla Wieczerzy Pańskiej, a nawet jej pogardy³¹. Częste uczestniczenie w Sakramencie i przyjmowanie go jest istotnym obowiązkiem chrześcijańskim. Do jego podjęcia wzywa przede wszystkim sam Jezus Chrystus (BS 718-719) (DK)³². Dlatego też trudno zgodzić się ze współczesną interpretacją tej kwestii ze strony ewangelickiego teologa ks. Piotra Mendrocha, który pisze: „Także wypowiedzi o codziennym Sakramencie nie oznaczają bynajmniej codziennego przystępowania do Stołu Pańskiego. Gdy słyszymy, że Komunia Święta ma być często przyjmowana, to nie mamy tutaj do czynienia z żądaniem faktycznego, codziennego przyjmowania Wieczerzy Pańskiej”³³. I jeśli nawet współczesny komentator Lutra właściwie odczytuje myśl Reformatora, to jednak objawia fobię przed zbyt częstym przyjmowaniem Sakramentu. Lęk ów nie posiada teologicznego uzasadnienia.

Odejście od praktyki komunikowania, zaniebdywanie przyjmowania komunii świętej jest — zdaniem Reformatora — czymś wysoce niewłaściwym. Godzi bowiem w istotę życia chrześcijańskiego i kościelnego oraz sprzeciwia się wyraźnemu słowu Bożemu. Dlatego Luter tak kategorycznie powiada, że: „takich ludzi, którzy przez długi czas trzymają się z dala i wstrzymują od Sakramentu, nie należy uważać za chrześcijan”³⁴. A także: „Kto nie szuka i nie pragnie Sakramentu Ołtarza przynajmniej raz lub cztery razy w roku, ten, widać, pogardza tym sakramentem i nie jest chrześcijaninem, tak jak nie jest chrześcijaninem ten, kto nie wierzy i nie słucha Ewangelii”³⁵.

²⁷ „Sua voluntate coacti” BS 506 (MK), por. BS 506-507 (MK).

²⁸ Welche es aber nicht lernen wollen, ...sollen auch nicht zum Sakrament gelassen werden... BS 503 (MK), BS 708 (DK).

²⁹ Kalwiniści — stali się wg Reformatora: „alieni ab Ecclesia Dei”. Por. BS 719 (DK).

³⁰ BS 718, 721.

³¹ Marcin Luter szczerze dzielił się własnym doświadczeniem religijnym: „... Jest... prawdą, jak tego na sobie doświadczyłem... — jeżeli ktoś unika tego sakramentu, z dnia na dzień staje się coraz bardziej nieczuły i zimny, a wreszcie zlekceważy go zupełnie” MKS 119 (DK).

³² Należy zachęcać, aby wierni częściej przyjmowali Sakrament: „se preparent... saepe (oft) frequentandam” BS 715, 717.

³³ P. Mendroch. Nauka o Sakramencie Ołtarza w Księgach Symbolicznych Kościoła Lutrańskiego. W: Z problemów Reformacji, nr 2, Warszawa 1980, s.98.

³⁴ WKS 117-118, BS 716 (DK).

³⁵ BS 506 (MK), WKS 32.

Przytoczone tu zdania Reformatora są jakby echem surowych ustaleń dyscyplinarnych wczesnośredniowiecznych synodów³⁶. Rzecz charakterystyczna, że Marcin Luter zakwestionował w zasadzie „reżym” i styl „pedagogii” Kościoła wieków średnich. A jednak, w swym myśleniu — paradoksalnie — do tego schematu, być może nieświadomie powrócił. Jego rygoryzm, podobnie jak wcześniej synodu w Agde (506 r.) nie znalazły powszechnej akceptacji ani w „starym” ani w większości „nowych” reformacyjnych kościołów. Natomiast miłość, którą książę reformacji żywi dla Eucharystii godna jest uznania. Poza tym posiada ona także swą ekumeniczną wartość.

Autor *Katechizmów* jawi się nie tyle jako awangardowy teolog i przywódca rewolucji religijnej, co jako odpowiedzialny za lud duszpasterz. Katechizmy miały podnieść oświatę religijną oraz ochronić życie eucharystyczne chrześcijan. Eucharystologia *Katechizmów* jest raczej pozytywnym wykładem niż polemiką. Jest to teologia stosowana, egzystencjalna i dlatego w stosunku do systemu XV i XVI w. nauki katolickiej posiada wiele „wyburzonych miejsc” lub zredukowanych ujęć.

DAS ALTARSAKRAMENT IN DEN *KATECHISMEN* MARTIN LUTHERS

ZUSAMMENFASSUNG

Der *Kleine* und der *Grosse Katechismus* von Doktor Martin Luther gehören zu den fundamentalen Bekenntnisschriften des Lutheranismus. Beide *Katechismen*, die im Jahre 1529 gedruckt worden sind, enthalten Elemente der Doktrin bezüglich des Altarsakraments. Das „sacramentum altaris” ist durch Jesus Christus eingesetzt worden und findet seine deutliche Bestätigung im Worte Gottes. Luther versteht unter dem Altarsakrament vor allen Dingen die heilige Kommunion. Er verfiht die Wahrheit von der wirklichen und leibhaftigen Gegenwart Jesu Christi in der Eucharistie. Als Abusus verwirft er dagegen die Anbetung des Allerheiligsten Altarsakramentes und die theophorische Prozession. Sehr entschieden kämpft er gegen das Vernachlässigen dieses Sakraments. Von den Christgläubigen seines Bekenntnisses fordert Martin Luther der häufigen Empfang der heiligen Kommunion — des Abendmahls. Die *Katechismen* zeigen ihren Verfasser als einen eifrigen Seelenhirten und Verfechter der eucharistischen Komunion.

³⁶ Zob. Synod w Agde, rok 506, kanon 18: „Wiernych, którzy nie przystępują do komunii św. na Boże Narodzenie, Wielkanoc i Zielone Świąta, nie należy uważać za katolików”. *Breviarium fidei*. Poznań 1988, s. 564.